

Het feilbare geweten

EDGAR KARSSING

*In gesprek met Adam Smith
over ethiek in beroep en bedrijf*

© Edgar Karssing, 2025

De inhoud van dit boek is voor ons allen. Derhalve mag alles uit deze uitgave door jou worden gebruikt voor privédoeleinden of niet-commercieel onderwijs, zonder voorafgaande toestemming van mij. Ik zou het fijn vinden als je op de gebruikelijke wetenschappelijke wijze refereert bij gebruik van de inhoud van dit boek.

Hoewel wij ons volledig bewust zijn van onze taak een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen, kunnen zowel de uitgever als ik geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die in deze uitgave kunnen voorkomen. Wel houd ik me aanbevolen voor verbeteringen en suggesties.

Voor vragen en reacties: e.karssing@nyenrode.nl

ISBN 9789491252587

Auteur: Edgar Karssing

Uitgever: Nederlands Compliance Instituut

Technische realisatie: Platform P

Vormgeving: Tangram Studio

Het feilbare geweten is een uitgave van:

Nederlands Compliance Instituut

Jan Leentvaarlaan 61-63, 3065 DC Rotterdam

Tel. 088 99 88 100

info@compliance-instituut.nl

www.compliance-instituut.nl

Inhoudsopgave

Proloog	7
1. Kennismaken met Adam Smith	13
2. Gemoedsrust	31
3. De Onpartijdige Toeschouwer	45
4. Een moreel kompas	73
5. <i>Das Adam Smith Problem</i>	101
6. Het feilbare geweten	119
7. Moreel leren	145
Dankwoord en opdracht	167
Over de auteur	168
Verantwoording	169
Eindnoten	171

‘Wat kan er nog worden toegevoegd aan het geluk van iemand die helemaal gezond is, geen schulden heeft en over een zuiver geweten beschikt?’

Adam Smith

Proloog

Adam Smith en Edgar wandelen door het bos.

Edgar: Meneer Smith, wat een genoegen dat ik een stukje met u mag oplopen. Mag ik een paar vragen stellen die me al lang bezighouden?

Smith: [knikt minzaam maar aanmoedigend]

Edgar: Ik doe graag wat goed voelt.

Smith: Dat geldt voor de meeste mensen.

Edgar: Ik wil mezelf in de spiegel kunnen aankijken en trots zijn op wat ik doe.

Smith: Ik hoor nog geen vraag.

Edgar: Nou ja, in de spiegel zie ik alleen mezelf. Kan ik mijn gevoel vertrouwen?

Smith: Vaak wel, maar niet altijd. Wat dichtbij is, ons eigen belang, lijkt altijd groot. En wat veraf is, de belangen van anderen, lijkt klein. Dan kunnen we gemakkelijk vergeten dat we slechts één zijn tussen velen. Gelukkig hebben we ons geweten als toetssteen.

Edgar: En dat kan ik wel altijd vertrouwen?

Smith: Vaak wel, maar niet altijd. Helaas is ons geweten feilbaar. De razernij van onze zelfzuchtige behoeftes overschreeuwt gemakkelijk de zachte stem van het geweten. Ons geweten raakt soms verward door het geraas en getier van omstanders. En we zijn in staat om op gewiekste wijze met spitsvondigheden ongepast gedrag goed te praten voor onszelf.

Edgar: Pfff. Wat blijft er dan over?

Smith: Je geweten blijven activeren. En scherp houden.

Edgar: En mijn gevoelens?

Smith: Die moet je cultiveren en verfijnen naar wat je geweten je vertelt.

Edgar: Dat klinkt mooi, maar wat bedoelt u daar precies mee?

Smith: Je *hébt* gevoelens, je *bént* ze niet. Je kunt jouw gevoelens modelleren naar jouw moreel kompas. Maar het is een leven lang hard werken.

Edgar: De mens is werk in uitvoering. We zullen nooit perfect zijn, maar je kunt wel werken aan een betere versie van jezelf.

Adam Smith (1723-1790) schreef *The theory of moral sentiments*. Dit boek verscheen in 1759 en er zouden nog vijf edities volgen. Smith was hiermee in zijn tijd meteen een beroemde Schot. En Edgar (1969)? Dat ben ik, de auteur van dit boek.

Adam Smith als 'eerste econoom'

In onze tijd is Adam Smith vooral beroemd om zijn tweede boek. Dat is geen ethiekboek maar een economieboek. In 1776 verscheen de *Wealth of Nations*. Smith wordt tegenwoordig gezien als de grondlegger van de economie als wetenschap. Als 'de eerste econoom', als 'de vader van het kapitalisme' of 'de advocaat van het egoïsme'. Zeker dat laatste is een karikatuur.

Edgar: Is ethiek in beroep en bedrijf echt nodig?

Smith: Is dat een serieuze vraag?

Edgar: In het bedrijfsleven gaat het toch om geld verdienen, om winst maken?

Smith: Probeer dat eens zonder ethiek.

Edgar: Maar u schrijft in uw economieboek: 'Wij danken onze maaltijd niet aan de welwillendheid van de slager, de brouwer of de bakker, maar aan hun achting voor hun eigenbelang. Wij appelleren niet aan hun menselijkheid maar aan hun eigenliefde, en spreken nooit over onze noden, maar over hun voordelen'.

Smith: Dat zijn slechts een paar zinnen! Heb je de rest wel gelezen?

Edgar: Volgens econoom en Nobelprijswinnaar Stigler is dit uw belangrijkste boodschap. Hij noemt uw boek 'een ontzagwekkend paleis gebouwd op het graniet van eigenbelang'.

Smith: Ja, 'greed is good'.

Edgar: Precies.

Smith: Neen! Dat heb ik nooit beweerd. Blijkbaar kun je ook met slecht lezen een Nobelprijs winnen.¹

Das Adam Smith Problem

Edgar, ik dus, heeft economie en filosofie gestudeerd. Sinds 1995 ben ik werkzaam op Nyenrode Business Universiteit, nu als hoogleraar Filosofie, Beroepsethiek en Integriteitsmanagement. Ik gebruik geregeld de twee boeken van Adam Smith als ik mezelf voorstel aan het begin van een college, lezing of workshop voor studenten, professionals, managers, bestuurders of commissarissen. Mijn belangrijkste thema is: hoe geef je ethiek handen en voeten in beroep en bedrijf? Hoe kun je gewetensvol handelen? Met de *Wealth of Nations* zet ik mezelf als econoom neer en erken ik dat in het bedrijfsleven geld verdienen belangrijk is. Met *The theory of moral sentiments* positioneer ik mezelf als filosoof en agendeer ik de ethiek. De spannende vraag is: hoe breng je deze twee werelden bij elkaar? Oftewel: hoe passen de twee boeken bij elkaar? Dat is een variant op *Das Adam Smith Problem*. Ik zal *Das Problem* in hoofdstuk 5 uitgebreid bespreken. Voor nu, *Das Problem* verwijst naar een debat dat begon in de negentiende eeuw in Duitsland – dat verklaart het Duits – en steeds weer opnieuw oplaat. Op het eerste gezicht lijken de boeken namelijk inconsistent te zijn: in het economieboek draait het om eigenbelang, in het ethiekboek worden mensen echter neergezet als sociale wezens die graag rekening willen houden met elkaar. Volgens sommigen is er sprake van voortschrijdend inzicht. Nadat hij zijn ethiekboek had geschreven, zou Smith een realistischer inzicht in de menselijke natuur hebben gekregen en dat resulteerde in zijn economieboek.

Smith: [hele diepe zucht]. Daar gaan we weer.

Edgar: Daar gaan we weer?

Smith: Alweer slecht lezen. Ja, natuurlijk was er sprake van voortschrijdend inzicht. Het zou toch wat wezen als je jouw opvattingen nooit verder ontwikkelt. Daarom heb ik mijn ethiekboek vlak voor mijn dood nog fors herschreven. Maar zeker niet ingetrokken. Die twee boeken horen bij elkaar.

Edgar: Maar u verwijst in uw economieboek helemaal nooit naar het ethiekboek. En belangrijke begrippen en inzichten uit het ethiekboek komen niet terug in het economieboek.

Smith: Als je ze met aandacht leest, dan zie je dat ze in elkaars verlengde liggen. Jammer dat ik mijn derde boek nooit heb kunnen afronden.

Edgar: [met overslaande stem] Ja, ook zo wat! U heeft het concept en alle aantekeningen twee dagen voor uw dood laten verbranden.

Smith: Met zoveel slecht lezen moet je zuinig zijn op je woorden.

Edgar: Ik ga in ieder geval met dit boek laten zien hoe uw woorden ons helpen met grip krijgen op ethiek in beroep en bedrijf in de eenentwintigste eeuw.

Smith: En hoe weten we dat jij geen slechte lezer bent?

Edgar: Ik zal u geregeld zelf aan het woord laten.

Smith: Maar ik ben maar een stijlfiguur, jij legt me de woorden in de mond.

Ben ik een goede lezer? Ik doe mijn best. Mijn verhaal wordt geen Smith-exegese. Er worden door Smith-deskundigen stevige debatten uitgevochten over de interpretatie van zijn geschriften: wat heeft Smith precies bedoeld? Ik heb in mijn boekenkast meer dan twee meter boeken en artikelen staan die hiervan getuigen. In dit boek staat de betekenis van Smith voor actuele discussies voorop. Zijn ethiekboek lag lang te verstoffen in het museum als een voetnoot in de ideeëngeschiedenis. Onder wetenschappers is er de afgelopen decennia weer veel belangstelling voor dit boek. Helaas blijft deze herwaardering van de ethiek van Smith te veel een academisch onderonsje dat de bestuurskamer of de werkvloer niet bereikt. Dat is jammer, omdat Smith ons zoveel heeft te vertellen.

Smith: Voor wie heb je dit boek geschreven?

Edgar: Voor alle mensen in beroep en bedrijf die het goede willen doen op de goede manier.

Smith: En waarom zouden zij dit boek willen lezen?

Edgar: U houdt ons een spiegel voor. Met uw theorie van morele gevoelens kunnen we onszelf beter begrijpen. We snappen dan beter hoe wij als feilbare mensen in een imperfecte wereld soms tekortschieten.

Smith: Wat levert dat de lezer op?

Edgar: Als je aan de slag wil met een betere versie van jezelf moet je eerst je eigen feilbaarheid onder ogen zien. Gelukkig biedt u ook heel veel aanknopingspunten om te werken aan een gelukkig en betekenisvol leven dat bijdraagt aan vrede, vrijheid en voorspoed voor iedereen. Daarom sluit ik ieder hoofdstuk af met praktische tips en kleine oefeningen. Zodat je alleen of in gesprek met een ander jouw geweten kunt voeden.

Smith: Komt ook aan bod dat een gelukkig leven bestaat uit gemoedsrust en genieten van de genoegens van het leven? En dat er weinig kan worden toegevoegd aan het geluk van iemand die helemaal gezond is, geen schulden heeft en over een zuiver geweten beschikt?

Edgar: Jazeker. We lopen de belangrijkste lessen en inzichten uit uw ethiekboek langs. Op die manier hoop ik uw gedachtegoed tot leven te wekken. En tegelijkertijd aan te geven hoe je ethiek hanteerbaar kunt maken voor beroep en bedrijf. Eerst voor jezelf: wat betekent ethiek voor een gelukkig en betekenisvol leven? Daarna zal ik in het slothoofdstuk aangeven hoe een organisatie of een beroepsgroep ethiek kan stimuleren en ondersteunen.

Smith: Zijn we de hele tijd in gesprek?

Edgar: Nee, net als in deze proloog wissel ik de dialogogjes af met korte stukjes tekst.

**'Een filosoof is alleen
goed gezelschap voor
een filosoof.'**

Adam Smith

1. Kennismaken met Adam Smith

*HERE
ARE DEPOSITED
THE REMAINS OF
ADAM SMITH.
AUTHOR
OF THE
THEORY OF MORAL SENTIMENTS
AND
WEALTH OF NATIONS:
HE WAS BORN 5TH JUNE, 1723,
AND HE DIED 17TH JULY, 1790.*

Smith: Dat is de tekst op mijn grafsteen. [Kijkt wat verbolgen]

Wat een vrolijk begin van een hoofdstuk...

Edgar: Een korte samenvatting van uw leven.

Smith: En meer valt er niet te vertellen?

Edgar: O, zeker wel. Maar niet heel veel meer...

Wat gaan we doen?

In dit hoofdstuk maken we kennis met Adam Smith. Wie was hij? Wat bekommerde hem en waarom? Op welke vragen zocht hij een antwoord? En op welke manier? We zullen zien dat hij een bezorgde realist was die de morele ervaring als startpunt en toetssteen nam voor zijn ethiektheorie. Aan het einde van dit hoofdstuk geef ik aan welke vragen in dit boek aan de orde komen en welke onderwerpen tijdens onze wandelingen worden besproken.

Een Schotse halfwees

Adam Smith werd geboren als halfwees, in Kirkcaldy, in Schotland. Hij zou het grootste deel van zijn leven bij zijn moeder inwonen tot zij zes jaar voor zijn eigen dood overleed. Smith was hoogleraar moraal-filosofie aan de universiteit van Glasgow. In deze periode heeft hij zijn ethiekboek geschreven. In zijn tijd was moraalfilosofie veel breder dan tegenwoordig, het vakgebied omvatte onderdelen die we tegenwoordig benoemen als ethiek, recht, esthetiek, politicologie, sociologie, psychologie, sociale psychologie, antropologie en religiestudies.

Beminnelijk en verstrooid

Smith is één keer naar het buitenland geweest, naar Frankrijk, waar hij als tutor een rijke jongeling begeleidde in de laatste fase van zijn opvoeding. Zijn tutorschap had hem een genereus pensioen opgeleverd, waardoor hij tien jaar lang vrij ongestoord aan zijn economieboek heeft kunnen schrijven. Na publicatie werkte hij voor de douane. Al nam hij geregeld een lange periode vrijaf om zijn twee boeken te herzien en een nieuw boek te schrijven dat zijn beoogde trilogie compleet zou maken. Maar hij heeft dat laatste boek dus niet kunnen afmaken en voor zijn dood al zijn aantekeningen laten vernietigen. Zijn biografen geven aan dat hij beminnelijk was in de omgang, een goed docent en erg verstrooid. En verder valt er niet heel veel te vertellen. Er is niets bekend over zijn liefdesleven en er zijn geen smeulige details over stiekeme ondeugden of stoute streken.²

Smith: Hoho, ik luister nog steeds mee. Je maakt me zo wel heel erg saai.

Edgar: Wat wilt u dat ik verder vertel, wat valt er verder te vertellen?

Smith: Hmm, tsja.

Edgar: Heeft u nog wat smeugige details voor ons?

Smith: Smeugig? [gniffelt]. Nee. Maar meer dan een detail in mijn leven was mijn vriendschap met Mr. Hume.

Edgar: Daar is onlangs een heel mooi boek over geschreven door Dennis Rasmussen: *The infidel and the professor. David Hume, Adam Smith, and the friendship that shaped modern thought.*

Smith: Ik was de professor, Mr. Hume de ‘infidel’, de ongelovige. Dat heeft hem zijn academische carrière gekost. Door zijn actief uitgedragen atheïsme heeft Mr. Hume nooit een aanstelling aan de universiteit gekregen.

Edgar: Dat gaat tegenwoordig gelukkig anders.

Smith: Trouwens, mooie ondertitel: de vriendschap die het moderne denken heeft vormgegeven.

Edgar: Het geeft maar aan hoe groot jullie invloed was en is. Tegelijkertijd, dat uw ethiekboek lang lag te verstoffen komt ook doordat velen meenden dat u slechts in uw eigen woorden hetzelfde zei als Hume en daardoor weinig toevoegde aan het origineel.

Smith: Ik heb grote waardering voor Mr. Hume, ik heb heel veel van hem geleerd, maar op een aantal cruciale punten zie ik het toch echt anders. [Aarzelt even] En beter.

Edgar: Daarom wordt dit een boek over Adam Smith en niet over David Hume.³

Het intellectuele klimaat

In de achttiende eeuw was er in Schotland een bloeiend intellectueel klimaat waarin denkers en praktijkmensen geregeld samen kwamen in kroegen en eetgelegenheden om met elkaar van gedachten te wisselen over allerlei praktische, politieke, literaire en ook over meer theoretische vraagstukken. Bekende namen zijn Hume, Hutcheson – moraalfilosoof en leermeester van Smith –, Watt – de uitvinder van de stoommachine –, Reid – ‘common sense’-filosoof –, Burns – dichter en componist – en Hutton, de eerste modern-wetenschappelijke geoloog. Smith was een graag geziene gast bij dergelijke gelegenheden en heeft ook actief

bijgedragen aan het organiseren van de bijeenkomsten. De achttiende eeuw wordt vaak getypeerd als het tijdperk van de Verlichting, waarin filosofen en andere intellectuelen zich afzetten tegen dogmatische geloofsovertuigingen en steeds meer gingen vertrouwen op het verstand en wetenschappelijke methoden. De Schotten hadden hierin hun geheel eigen geluid en men spreekt daarom tegenwoordig over de Schotse Verlichting (1740-1790).⁴

Smith: Als ik om mij heen kijk, dan zie ik een totaal andere wereld dan in mijn tijd.

Edgar: De wereld heeft zeker niet stilgestaan. U leefde aan de vooravond van de industriële revolutie. De stoommachine van uw vriend Watt heeft heel wat in beweging gebracht.

Smith: Juist. En dan hebben we het nog niet eens gehad over kunstmatige intelligentie. Je kunt tegenwoordig dit boek laten schrijven door een rekenmachine!

Edgar: [Glimlacht] Maar zo is dit boek niet tot stand gekomen. Het zijn mijn eigen woorden. En uw woorden. En de woorden van heel veel Smith-deskundigen.

Smith: Dat weet ik, ik ben er zelf bij. Maar waarom ben jij zo gefascineerd door een boek dat meer dan 250 jaar geleden is geschreven? In een tijd waarin we niet eens konden bedenken dat je gelukkig kunt worden door de hele dag met een telefoon in de hand rond te lopen.

Edgar: U moet 'gelukkig zijn' en 'verslaafd zijn' niet door elkaar halen. De telefoon is overigens ook door een Schot uitgevonden. Alexander Bell is geboren in Edinburgh. De plaats waar u in uw laatste jaren heeft gewoond en bent begraven, en waar nu nog steeds een standbeeld van u staat. In 1876 kreeg hij het patent voor een telefoon.

Smith: Dat is dus precies 100 jaar na het verschijnen van mijn economieboek. Ik bedoel maar... worden er tegenwoordig geen goede boeken meer geschreven waaraan jij je tijd veel zinniger kunt besteden?

Welvaart voor velen

Smith heeft natuurlijk gelijk. De wereld is in de afgelopen eeuwen onherkenbaar veranderd. Lang, heel lang waren in Europa kerk en aristocratie de alles bepalende instituties. Mensen werden geboren, mensen hadden lief, mensen maakten ruzie, er waren oorlogen en mensen gingen dood. Soms zat het mee door overvloedige oogsten; soms zat het tegen, en zorgden pest en hongersnood voor veel ellende. Wanneer je als een dubbeltje werd geboren was er weinig kans dat je een kwartje zou worden. Er zat weinig dynamiek in de samenleving, er was nauwelijks sprake van welvaartsgroei, de meeste mensen leefden rond het bestaansminimum. En zo ging het eeuwen en eeuwen lang. En dan wordt opeens alles anders. Vanaf ongeveer 1800. In korte tijd zijn we minimaal 16 keer zo rijk als onze voorouders geworden; en in sommige landen zelfs meer dan 100 keer zo rijk.

Smith: 100 keer zo rijk? Dat is indrukwekkend. Om het heel voorzichtig te zeggen

Edgar: Ja, en daaraan heeft u een belangrijke bijdrage geleverd. Deirdre McCloskey, ze wordt wel de Adam Smith van de eenentwintigste eeuw genoemd, heeft in een reeks indrukwekkende boeken laten zien hoe uw gedachtengoed hierbij een cruciale rol speelt. Hoe uw lessen voor de praktijk een ongekende welvaartsgroei mogelijk hebben gemaakt.

Smith: Wat fijn om te horen. En iedereen profiteert hiervan?

Edgar: Er zijn nog steeds arme mensen, heel arme mensen. Maar de armoede in de wereld wordt kleiner. Al is de rijkdom zeker niet eerlijk verdeeld over de mensen. Er bestaan grote verschillen tussen mensen naar inkomen en vermogen.

Smith: Ongelijkheid was niet mijn grootste zorg. Wat ik belangrijk vind is dat juist de arme mensen het beter krijgen. Er kan immers nooit sprake zijn van een bloeiende, gelukkige samenleving wanneer het overgrote deel van de mensen in armoede en ellende moet leven.⁵

Smith formuleerde een groot aantal adviezen voor de inrichting van de economie en de rol van de overheid. Zijn grootste bekommernis daarbij is het lot van de armen: hoe is welvaart voor velen mogelijk? Maar hij pleitte ook, in de woorden van McCloskey, voor de burgerlijke deugden die dit mogelijk moeten maken. En hij onderzocht onder welke voorwaarden die deugden daadwerkelijk kunnen groeien en bloeien. In mijn woorden, met een verwijzing naar mijn eigen onderzoeksagenda: hoe ziet moreel leren eruit? Of, specifieker, wat is er nodig om te bevorderen dat mensen in beroep en bedrijf de goede dingen doen op de goede manier?

Vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken

Smith bekommerde zich niet alleen om het lot van de armen. Zijn achterliggende vraag was breder: wat zijn de basisprincipes van een maatschappij waarin mensen in vrede, vrijheid en voorspoed een goed leven hebben? Of, anders geformuleerd: hoe kan een samenleving functioneren zonder dat mensen elkaar voortdurend in de weg lopen? Smith gaat in zijn ethiekboek in discussie met verschillende filosofen, waaronder Hobbes. Al in zijn tijd, maar ook nog steeds vandaag, wordt geworsteld met het ‘Hobbes-dilemma’: kiezen we voor een sterke staat die over onze veiligheid waakt maar onze vrijheid ernstig zal inperken of voor een oorlog van allen tegen allen?⁶ Dit dilemma werd in 1651 door Thomas Hobbes geïntroduceerd met zijn boek *Leviathan*. Mensen doen graag wat hun eigenbelang hen influistert, maar als je ze daartoe de vrijheid geeft kan dat gemakkelijk uit de hand lopen. Hobbes benadrukte daarbij het menselijk tekort: mensen zijn slechts in beperkte mate geneigd om rekening te houden met elkaar. We zorgen vooral goed voor onszelf. Als we geen oplossing vinden voor dit menselijk tekort komen we in een vreselijke toestand terecht. Hierin zal volgens Hobbes de mens voor andere mensen een wolf zijn: *homo homini lupus est*. Het menselijk bestaan is dan eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort. Kortom, weinig vrede, vrijheid en voorspoed. En dan wordt een goed leven heel lastig. Een goed leven waarin aan onze wensen, behoeftes en belangen wordt voldaan. We hebben eten en drinken nodig om te kunnen overleven. En onderdak. We willen een mooi huis, een auto, een huisdier. We willen sporten, studeren en carrière maken, we hebben be-

lang bij veiligheid, gezondheid en welvaart. We zijn echter niet alleen op de wereld.

Smith: Gelukkig maar. Je moet eens weten hoeveel verschillende beroepen nodig zijn om een eenvoudige wollen jas te maken voor een dagloner.

Edgar: Vertel.

Smith: Om te beginnen een herder, degene die de wol sorteert, de wolkammer of kaarder, de verver, de spinner, de wever, de volder en de kleermaker. Vervolgens verschillende handelaren en vervoerders voor het transporteren van het materiaal van de ene ambachtsman naar de andere, die vaak in heel verschillende delen van het land wonen.

Edgar: Dat zijn inderdaad heel veel mensen.

Smith: En vergeet niet de koopman, de scheepsbouwer, de zeilmaker, de touwslager, de zeeman, de houthandelaar, de mijnwerker, de ijzermelter, de steenbakker, de metselaar, de molenmaker, de smid, de bankwerker...

Edgar: Ik snap het punt dat u wil maken.

Smith: Zelfs voor een eenvoudige wollen jas heb je dus al de samenwerking van vele duizenden mensen nodig.⁷

Mensen zijn sociale wezens

We zijn niet alleen op de wereld. Dat is fijn als je een wollen jas wilt hebben. Maar het wordt frustrerend als anderen je in de weg lopen, als ze bijvoorbeeld jouw jas willen afpakken. We moeten dus op een of andere manier ons handelen op elkaar afstemmen. Zeker als het realiseren van onze plannen de actieve medewerking van anderen vereist, als we moeten samenwerken. Ook dit vereist afstemming: hoe werken we samen, hoe verdelen we de resultaten en als zich conflicten voordoen: hoe lossen we die op? De oplossing van Hobbes is een sterke staat, een *Leviathan*, die regels formuleert voor vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken en de naleving daarvan kan afdwingen. En dus onze vrijheid inperkt. Smith gaf een heel ander antwoord. Ook hij doorziet het menselijk tekort – de feilbaarheid van mensen – maar heeft een ander mensbeeld dan Hobbes: de mens is niet slechts geneigd tot al

het kwaad en tot weinig goeds in staat. Van zijn vriend en leermeester Hume leerde hij dat mensen sociale wezens zijn, die belang hechten aan respect en waardering van anderen. Die kunnen samenleven en samenwerken doordat ze een geweten hebben en een moreel kompas. Er is een derde optie naast een sterke staat of een oorlog van allen tegen allen: een marktsamenleving waarin mensen op fatsoenlijke wijze met elkaar omgaan. Smith gaf aan dat moraliteit een dergelijke samenleving mogelijk maakt, en dat de markt zelfs een positieve invloed kan hebben op onze moraal. Hier kom ik in hoofdstuk 5 op terug.

Een bezorgde realist

Kunnen we dan concluderen dat Hobbes de pessimist is en Smith de optimist? Dat is te gemakkelijk, je kunt Smith beter typeren als een bezorgde realist. We leven in een imperfecte wereld met imperfecte mensen. De ideale samenleving is veel te hoog gegrepen voor de moreel feilbare wezens die wij zijn. Mensen zijn geen duivels, maar ook geen engelen. Het paradijs op aarde is daardoor helaas onbereikbaar. Maar we kunnen wel stapjes zetten in de goede richting. De moderne marktsamenleving – Smith noemde zelf zijn studieobject de commerciële samenleving, het woord ‘kapitalisme’ wordt door hem niet gebruikt – biedt velen veel goeds.

Smith: Dat zeg je mooi, een bezorgde realist.

Edgar: Die woordkeuze leen ik van Smith-deskundige Fonna Forman-Barzilai.

Smith: Ik zag bijvoorbeeld dat arbeidsdeling en specialisatie belangrijke bronnen van welvaart zijn. Alleen, het heeft een gevaarlijke keerzijde. Iemand die zijn hele leven lang enkele simpele handelingen verricht en verder niet hoeft na te denken, verleert zijn verstand te gebruiken. Hij wordt dan zo stompzinnig en onwetend als een mens maar kan worden.

Edgar: Deze zorg zien we later terug bij Karl Marx. Hij vreesde dat de arbeider zou vervreemden van zijn werk door afstomping. Marx had uw economieboek goed gelezen. Hij kwam alleen tot andere conclusies.⁸

Er zijn vele redenen waarom ik enthousiast ben over het werk van Adam Smith. En daar hoort zeker zijn bezorgde realisme bij. Hij bleef altijd genuanceerd en zag dat ieder voordeel ook nadelen heeft. En, zoals we zullen zien, soms hebben nadelen ook voordelen. Een wijsheid die Smith al kende lang voor Johan Cruijff. Dat nadelen ook voordelen kunnen hebben, gaat vaak via een omweg, via de onzichtbare hand. Daarmee bedoelde Smith dat ons gedrag soms onbedoelde positieve neveneffecten heeft. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, kan dan zelfs moreel twijfelachtig gedrag toch goed zijn voor het algemeen belang.

Morele zorgen in *Wealth of Nations*

Het economieboek van Smith wordt vaak neergezet als een loflied op het kapitalisme, zelfs als de bijbel van het kapitalisme. Smith had zeker een vermoeden dat markten kunnen leiden tot efficiëntie, zoals de hedendaagse rechtvaardiging van marktwerking luidt (zie hoofdstuk 5). Hij vond het echter nog belangrijker dat door marktwerking in een commerciële samenleving een bepaalde mate van voorspoed mogelijk is – juist ook voor de allerarmsten – en het mensen in staat stelt om naar eigen goeddunken in vrijheid invulling te geven aan een goed leven. Tevens is de markt een leerschool waar wij onze morele kwaliteiten kunnen ontwikkelen (zie hoofdstuk 7). Smith is zeker geen fan van ongebreideld kapitalisme. In zijn economieboek besprak Smith vele morele zorgen, zoals:

- armoede,
- arbeidsomstandigheden,
- slavernij,
- marktmacht (oneerlijke concurrentie),
- politiek onbenuul,
- corruptie van morele gevoelens.

Ook was Smith heel kritisch over de zakenmensen van zijn tijd.

Smith: Het waren dan ook vaak boefjes.

Edgar: Zou dat nu heel anders zijn?

Smith: Dat moet jij beoordelen. Ik zag bijvoorbeeld hoe het fout kan gaan wanneer mensen uit dezelfde bedrijfstak bij elkaar komen. Zelfs als de aanleiding feest of vermaak is.

Edgar: Hoe gaat het dan fout?

Smith: De gesprekken lopen al snel uit op samenzweringen tegen het publiek of een of andere truc om de prijzen te verhogen.

Edgar: Daarvoor hebben we nu de mededingingswet en een toezichthouder.

Smith: Ik ben bang dat dit maar ten dele helpt. Je kunt het niet verbieden dat mensen elkaar ontmoeten. Dat is onuitvoerbaar en in strijd met vrijheid en rechtvaardigheid.⁹

Boefjes zullen er altijd zijn. Uiteindelijk gaat het om de optelsom: wegen de voordelen op tegen de nadelen? Een marktsamenleving, een commerciële samenleving, is dan wellicht geen paradijs op aarde maar volgens Smith wel het beste wat we kunnen bedenken. Net zoals we dat tegenwoordig over democratie zeggen. Mensen zijn geen engelen, maar ook niet slechts wolven voor elkaar. En dat maakt het mogelijk om aan minimale eisen van vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken te voldoen.

Het startpunt: morele ervaring

Adam Smith neemt als startpunt van zijn analyse de morele ervaring, oftewel de manier hoe wij onszelf en de wereld moreel begrijpen. Hij wil deze ervaring theoretiseren door te zoeken naar patronen en te verklaren vanuit een of enkele leidende principes, zonder te simplistisch te worden. Filosofen willen ons geweten ondersteunen. Hij verwijt andere filosofen tunnelvisie omdat ze in hun eenzijdigheid voorbijgaan aan de rijkheid van onze morele ervaring. Hij waarschuwt voor filosofische hoogmoed omdat filosofen te gemakkelijk abstraheren van de werkelijkheid en een te grote rol aan het verstand toekennen. Hierdoor zijn ze als gids en leermeester voor weldenkende mensen eerder een gevaar voor een fatsoenlijk en deugdzzaam leven dan dat ze hen daarbij helpen.¹⁰

Smith: Een filosoof is alleen goed gezelschap voor een filosoof. Mijn theorie over wording en werking van ons geweten is slechts een zaak van filosofische nieuwsgierigheid en heeft hooguit theoretisch belang. In de praktijk heb je er niet zoveel aan.

Edgar: Dat ben ik hartgrondig met u oneens.

Smith: Oh?

Edgar: Ik verwijs graag naar het adagium van Lewin: niets is zo praktisch als een goede theorie.

Smith: Die man ken ik niet.

Edgar: Kurt Lewin (1890-1947) was een van de pioniers op het gebied van de sociale psychologie, een vakgebied dat in uw tijd nog onderdeel was van de moraalfilosofie maar later een zelfstandig vakgebied is geworden. Sociaal psychologische inzichten spelen een belangrijke rol in uw theorie.

Smith: En waarom zou hij gelijk hebben?

Edgar: Dat zal ik met dit boek laten zien, door aan te geven hoe uw filosofische nieuwsgierigheid ons helpt bij het hanteerbaar maken van ethiek in beroep en bedrijf. Als dat lukt, dan is daarmee aangetoond dat filosofie wel degelijk praktisch van belang is. En dat filosofen niet alleen maar goed gezelschap zijn voor andere filosofen.

Smith: Maar dan wel een filosofie die is ingebed in onze morele ervaring zelf.¹¹

Smith laat met heel veel voorbeelden zien dat onze morele ervaring inderdaad het beste is te begrijpen met zijn theorie over morele gevoelens. De morele ervaring is daarmee een toetssteen voor hemzelf, maar ook voor ons als lezers. Wij hebben immers allemaal onze eigen morele ervaringen en kunnen dus steeds opnieuw onszelf de vraag stellen: herken ik dit, klopt dit?

Smith: Waarbij we wel moeten bedenken dat veel van de processen die ik beschrijf vaak onbewust werken. Door gewoonte en ervaring doen we dit zo gemakkelijk en snel dat we ons er nauwelijks van bewust zijn. We moeten dan in alle rust de tijd nemen om het te zien.¹²

Ondersteunend onderzoek

Ik heb voor mijn oratie – mijn eerste boekje over Adam Smith – onderzocht of zijn theorie over morele gevoelens de tand des tijds kan doorstaan. In de gedragswetenschappen wordt immers heel veel onderzoek gedaan naar morele ervaringen. Zeker de afgelopen decennia. Ik denk dat Smith zou smullen van al de inzichten die dit heeft opgeleverd. Mijn belangrijkste conclusie was: ja, de theorie van Smith heeft de tand des tijds glansrijk doorstaan. Ik beperk me tot één aanwijzing. In 2002 kreeg Vernon Smith de Nobelprijs voor de economie voor zijn bijdrage aan *behavioral economics*, aan gedragswetenschappelijk onderzoek naar economische gedrag. Samen met Bart Wilson beschrijft Vernon Smith in 2019 in het boek *Humanomics* hun onderzoek naar de manier waarop sociale wezens in een onpersoonlijke wereld (op de markt) keuzes maken.¹³ Als uitgangspunt nemen ze de twee boeken van Adam Smith, zoals ze met de ondertitel van hun boek verraden: *Moral sentiments and the wealth of nations for the twenty-first century*. Ze fileren het werk van Smith en vertalen zijn theorie naar axioma's, aannames, lemma's, principes, formules en uiteindelijk toetsbare hypothesen. Die ze vervolgens ook zijn gaan toetsen met experimenten. Resultaat: de ethiektheorie van Adam Smith blijft in het laboratorium fier overeind staan en is zelfs in staat onverwachte en onbegrijpelijke uitkomsten uit andere onderzoeken – zoals derden straffen ten koste van jezelf – te duiden en te verklaren. Ik zal in hoofdstuk 4 hierop terugkomen.

Een theorie voor mensen-zoals-we-zijn

Mijn economiescriptie was een kritiek op het armoedige mensbeeld van veel economen: de *homo economicus*. Volgens deze opvatting zijn mensen koele, rationele denkers die na een zorgvuldige kosten-baten analyse altijd die optie kiezen die hun behoeften maximaal bevredigt. Hierin is geen plek voor ethiek, hoogstens als een behoefte. Ik heb gepoogd ethiek ook in de economie een prominente plek te geven. Mijn filosofiescriptie was juist een kritiek op de ethiek, of eigenlijk vooral een kritiek op een ethiek waarin rationeel nadenken voorop staat. Pas later ontdekte ik dat reeds in 1958 de filosofe Elizabeth Anscombe had aangegeven dat ethische theorieën onbruikbaar zijn zolang er geen adequate morele psychologie aan ten grondslag ligt.¹⁴ Zij was ontevreden met het pad dat

filosofen waren ingeslagen in het spoor van Kant en Bentham (als de ‘vaders’ van de twee hoofdstromen in de ethiek in 1958 en nu eigenlijk nog steeds) omdat deze filosofieën niet aansluiten bij mensen-zoals-zij-zijn en daardoor veel te hoge eisen stellen. Op die manier helpt de theorie niet bij ethiek praktisch en bruikbaar maken. Een ethische theorie moet *psychologisch realistisch* zijn en dus niet het onmogelijke van mensen vereisen. We moeten oppassen voor wensdenken en niet uitgaan van mensen-zoals-ze-idealiter-zijn.¹⁵

Smith: De langste voetnoot in mijn ethiekboek gaat precies hierover. Ik wil de feiten laten spreken, niet onze wensen.

Edgar: Dat is nog een reden waarom uw boeken mij zo aanspreken: u doet niet aan wensdenken, aan utopisme.

Smith: Ik vind het niet interessant hoe een perfect wezen oordeelt en handelt. Ik ben juist geïnteresseerd in hoe een zo zwak en onvolkomen wezen als de mens daadwerkelijk oordeelt en handelt.¹⁶

Nog veel meer tijdloze vragen

Adam Smith stelde mij een goede vraag: zijn er geen andere boeken waaraan ik, waaraan wij, onze tijd veel zinniger kunnen besteden? Ja, hij leefde in een tijd die allang voorbij is, maar zijn vragen zijn tijdloos. En, ach, we zijn zinvol bezig als zijn boeken helpen bij ethiek in beroep en bedrijf handen en voeten geven. Want er staat veel op het spel: hoe kunnen we in vrede, vrijheid en voorspoed een goed leven hebben? Wat is er nodig om te bevorderen dat mensen in de beroepspraktijk de goede dingen doen op de goede manier? Ik zal in dit boek laten zien dat Smith ons veelbelovende handreikingen gaf. Onderweg komen ook andere tijdloze vragen als vanzelf aan bod, meer of minder expliciet, zoals:

- Zijn mensen van nature egoïstisch of altruïstisch?
- *Why be moral?*
- Hoe serieus moeten we ons gevoel nemen?
- Hoe werkt ons geweten?
- Hoe ziet een goed moreel kompas eruit?
- Op welke manieren zijn mensen moreel feilbaar?
- Wat kunnen we daar tegen doen?
- Wat vermag de ethiek, hoe groot is ons kritisch vermogen?

Besteedde Smith ook aandacht aan milieuvervuiling, klimaatverandering, biodiversiteit, stikstofproblematiek, watertekorten, terrorisme, energietransitie en cybercrime? Nee. Of hoogstens zeer ten dele. En van sommige problemen had hij nog nooit gehoord.

Smith: Cybercrime?

Ik vermoed overigens dat zijn boeken wel degelijk handvatten bieden om die hedendaagse problematiek ook te bespreken. Maar dat is voor een ander boek.

Een spiegel voor onszelf

De mens is werk in uitvoering. En dat werk is nooit klaar. Ik zie beroeps-ethiek daarom als een zoektocht en leerproces waarbij we in beroep en bedrijf begrijpen dat ethiek essentieel onderdeel is van ons werk en we – vaak met elkaar – de morele kaders binnen de context van het werk onderzoeken. Smith houdt ons een spiegel voor en we zullen niet altijd blij zijn met wat we zien. Dan kunnen we zeggen dat onze Schotse vriend het verkeerd heeft begrepen. En dat kan natuurlijk zo zijn, maar wellicht doorziet hij ons beter dan wijzelf. Als feilbare wezens is ons zelfbeeld niet altijd correct, soms maken we onszelf mooier dan we werkelijk zijn. En dat voelt ook nog eens heel lekker: niks meer aan doen, het gaat goed, houden zo! Een positief zelfbeeld nodigt dus niet uit om een betere versie van jezelf te worden. Is dat erg? Wellicht wel als ons zelfbeeld niet klopt, dan doen we uiteindelijk onszelf tekort. En de mensen met wie wij samenleven en samenwerken.

Opbouw van dit boek

Ik vind het zeer genoeglijk en bovenal leerzaam om samen met Adam Smith als gids en leermeester te mijmeren over actuele vraagstukken. Het scherpt mijn denken. In de komende hoofdstukken gaan we in gesprek over goed leven, vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken. We beginnen met de rol van gemoedsrust voor een gelukkig en betekenisvol leven. Met hedendaagse begrippen: Smith begint bij persoonlijke integriteit – gemoedsrust – en agendaert vervolgens morele integriteit: integriteit in relatie met anderen, in het werk. We zullen meekrijgen dat persoonlijke en morele integriteit zeer verweven zijn met elkaar en dat gemoedsrust vereist dat we op gewetensvolle wijze onze gevoelens cultiveren en verfijnen. De wording en werking van ons geweten is onderwerp van hoofdstuk 3. Smith schetst ook een moreel kompas, waarmee hij aangeeft hoe een deugdzaam leven eruit kan zien. Hij was een echte liberaal, hij wijst een richting, maar laat veel ruimte voor een eigen, persoonlijke uitwerking. Het kompas is onderwerp van hoofdstuk 4. Hiermee hebben we de belangrijkste bouwstenen van de ethiektheorie van Smith behandeld. Maar hoe zit het met *Das Adam Smith Problem*? Wat is de rol van ethiek in beroep en bedrijf? Kunnen we daar volstaan met welbegrepen eigenbelang? In hoofdstuk 5 zal ik laten zien hoe ethiek onmisbaar is in een wereld waarin geld verdienen ook belangrijk is.

De titel van dit boek is *Het feilbare geweten*. De mens, en daarmee ook het geweten, is alles behalve perfect. In hoofdstuk 6 ga ik in gesprek met Smith over allerlei vormen van feilen, van tekortschieten. Hij vermoedde dat perfectie slechts weinigen is gegund. Ik denk dat hij gelijk heeft. Maar we kunnen onszelf verbeteren, we kunnen aan de slag met een betere versie van onszelf. Dan is een boekje lezen niet genoeg. Daarom staan aan het einde van elk hoofdstuk praktische tips en oefeningen om het geweten te scherpen, om het eigen kompas in de praktijk te brengen.

En dan nog... mensen als feilbare wezens kunnen alle steun gebruiken. In het slothoofdstuk bespreek ik maatregelen waarmee een organisatie of een beroepsgroep ethiek op een zinvolle wijze kan stimuleren en ondersteunen. Opnieuw met als invalshoek: wat kunnen we van Adam Smith leren?

Verantwoording

Tijdens het schrijven kreeg ik de vraag: ‘Maar Adam Smith is toch dood? Hoe kun je met hem een gesprek voeren?’ Hij is inderdaad dood, met dit boekje wil ik zijn gedachtegoed tot leven wekken. Ik gebruik in de dialogjes zoveel mogelijk de woorden van Smith zelf. Niet als letterlijke citaten, maar ik ben wel heel dicht bij de oorspronkelijke tekst gebleven. Daardoor gebruikt hij soms wat ouderwetse taal, of woorden die ons wat raar in de oren klinken, zoals ‘weldadigheid’ en ‘lofwaardigheid’. Als kind van zijn tijd zijn ook zijn voorbeelden soms wat gedateerd, maar volgens mij nog steeds herkenbaar. Ik vind dat charmant, hopelijk de lezer ook. Ik heb lang getwijfeld of ik per uitspraak in een noot de vindplaats zou benoemen. Dat is academisch wel zo gebruikelijk, maar draagt niet bij aan de leesbaarheid van het verhaal. Ik heb daarom steeds aan het einde van een dialogje een eindnoot geplaatst met de vindplaats van de passages en eventuele andere (secundaire) bronnen.

In het kort

- ✓ Adam Smith onderzocht de basisprincipes van een maatschappij waarin mensen in vrede, vrijheid en voorspoed een goed leven hebben. Hij zocht een derde weg uit het Hobbes-dilemma: kiezen we voor een sterke staat die over onze veiligheid waakt maar onze vrijheid ernstig zal inperken of voor een oorlog van allen tegen allen?
- ✓ Adam Smith was een bezorgde realist. We leven in een imperfecte wereld met imperfecte mensen. De ideale samenleving is veel te hoog gegrepen voor de moreel feilbare wezens die wij zijn. Mensen zijn geen duivels, maar ook geen engelen. Het paradijs op aarde is daardoor helaas onbereikbaar. Maar we kunnen wel stapjes zetten in de goede richting
- ✓ Adam Smith neemt als startpunt van zijn analyse de morele ervaring, oftewel de manier hoe wij onszelf en de wereld moreel begrijpen. Hij wilde dat zijn theorie psychologisch realistisch is en dus niet het onmogelijke van mensen vereist. We moeten oppassen voor wensdenken en niet uitgaan van mensen-zoals-ze-idealiter-zijn.

Het feilbare geweten

In gesprek met Adam Smith over ethiek in beroep en bedrijf

Hoe kunnen bestuurders, managers en professionals gewetensvolle beslissingen nemen? Op welke manier geef je ethiek handen en voeten in beroep en bedrijf? Is er een medicijn tegen de morele feilbaarheid van mensen?

In dit boek gaat Edgar Karssing in gesprek met Adam Smith (1723-1790) als gids en leermeester bij het doordenken van hedendaagse problemen en uitdagingen. Adam Smith is vooral bekend als auteur van het economieboek *Wealth of Nations*. Smith was echter in de eerste plaats een moraalfilosoof die nadacht over de vraag hoe mensen in vrede, vrijheid en voorspoed een goed leven kunnen hebben. In zijn ethiekboek *The theory of moral sentiments* beschrijft Smith op briljante wijze de wording en werking van ons geweten – de manier waarop wij moreel oordelen – en de feilbaarheid van mensen. Ook geeft hij ons suggesties voor een moreel goed leven.

In *Het feilbare geweten* maakt Edgar de vertaalslag naar de praktijk: wat kunnen we van Adam Smith leren? Met korte dialogen, eigentijdse beschouwingen en mijmeringen brengt hij Smith's gedachtegoed tot leven en maakt hij ethiek hanteerbaar voor een wereld waarin geld verdienen ook belangrijk is.

Edgar Karssing is als hoogleraar Filosofie, beroepsethiek en integriteitsmanagement verbonden aan Nyenrode Business Universiteit.